

AZƏRBAYCAN DİLİNİN BƏZİ FONOTAKTİK VƏ MORFONOTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *fonotaktika, epenteza, hiatus, klaster, allofon, morfonotaktika.*

Ключевые слова: *фонотактика, эпентеза, хиатус, кластер, аллофон, морфонотактика.*

Key words: *phonotactics, epenthesis, hiatus, cluster, allophone. morphonotactics.*

1. Fonemlərin distribusiyası və kombinator imkanlarını öyrənən fonotaktika onların birləşmə qanunlarını müəyyənləşdirməyə, həmçinin konkret dilin fonoloji sistemində söz və hecanın abstrakt modellərini qurmağa imkan verir. Fonotaktika qaydaları fonem qaydaları və allofonik qaydalar olmaqla iki növə bölünür. Fonem qaydaları hansı fonemlərin birləşə bilmələrini / birləşə bilməmələrini (kombinator qaydalar), bu və ya digər fonoloji kontekstdə fonemlərin işlənməsinə hansı məhdudiyyətlər qoyulduğunu (mövqe qaydaları), allofonik taktika isə mövcud birləşmə və mövqelərdə fonemlərin hansı variantlarının (allofonlarının) işlədilməsini müəyyənləşdirir [Касевич 1986, 6]. Hecanın strukturunu və ümumi ahəngdarlığı idarə edən qaydalar da fonotaktikanın bir hissəsidir. Bu qaydalar adətən sabit olur. Bununla belə, dilin inkişafı prosesində müəyyən səbəblərdən, məsələn, dilin daşıyıcılarının artikulyasiya bazasında müəyyən dəyişikliklərə gətirib çıxaran interferensiya, başqa dillərdən sözlər alınması nəticəsində bəzi qaydalar pozula bilər. Morfonotaktika isə morfemlərin sərhədində fonemlərin distribusiyası və kombinator imkanlarını öyrənir. Azərbaycan dilində fonemlərin hər iki aspektdə xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün bu dildə hecanın hansı struktur tiplərinin olması aydınlaşdırılmalıdır.

2. Hecanın strukturu. Azərbaycan dilinin mövcud lüğətləri və müxtəlif növdən olan mətnlər üzərində aparılmış araşdırmalar hecanın aşağıdakı 18 qrafik struktur tipini müəyyənləşdirməyə imkan verir (V – sait, C – samit):

1. V: *i-ki, u-şaq, o;*
2. VC: *al-tı, is-ti;*
3. VCC: *art, ərk, üst;*
4. CV : *ba-lıq, qu-laq;*
5. CVC: *bal-ta, ya-ğış;*
6. CVCC: *dart-maq, kənd-li;*
7. VCCC : *Omsk;*
8. CVCCC : *filtr, Tomsq;*
9. CCV: *qra-fik, pla-ta;*
10. CCVC: *plan, qrup, ştat;*
11. CCCVC: *skrip-ka, plyon-ka;*
12. CCCVCC: *ştreyk-brexer;*

13. CCVCC: *kom-pleks, şrift*;
14. CCCV: *şlya-pa*;
15. CCCVCCC: *Bryansk*;
16. CVCCCC: *qross-meyst*;
17. CVCCCC: *Voljsk*;
18. CCVCCC: *Qdansk*.

Əsl Azərbaycan sözləri üçün bunlardan ilk altı tip xarakterikdir. Qalan bütün heca tipləri yalnız alınma sözlərdə müşahidə edilir. Azərbaycan dilində qeydə alınmış bu 18 struktur tiptən başqa, alınma sözlərdə fərqli struktur tiplərin olması istisna edilmir (hecanın tipləri haqqında həmçinin bax: [Paxmanov 1988]). Qeyd etmək lazımdır ki, hecanın strukturu əsasında sözün alınma olduğunu, bir çox hallarda hətta hansı dildən alındığını da təyin etmək olar.

3. Fonem qaydaları

Bu paragrafda Azərbaycan dilinə xas olan bütün fonem qaydaları deyil, daha xarakterik olanlar şərh edilir.

a. Mövqe qaydaları

- Anlautda (sözün ilk hecasının əvvəlində) /ɪ/ foneminin işlənməsinə məhdudiyyət qoyulur. Lakin tarixən bu fonemin həmin mövqedə işləndiyi fikrini irəli sürmək olar. Bunu deməyə türk dilinin materialı əsas verir. Müq. et:

türk. *ışık* – azərb. *ışığ*,

türk. *ıslat-* – azərb. *ıslat-*,

türk. *ısıt-* – azərb. *ısıt-*.

İnkişafının müəyyən mərhələsində Azərbaycan dilində anlautda /ɪ/ fonemi /i/ fonemi ilə əvəz edilmişdir. Görünür, əsl Azərbaycan sözlərində sait harmoniyasının pozulması hallarından biri də elə bu tarixi əvəzlənmə ilə bağlıdır.

- Auslautda (sözün son hecasının sonunda) /o/, /ö/ və /e/ fonemlərinin işlənməsinə məhdudiyyət qoyulur. Həmin mövqedə bu fonemlər alınma sözlərdə təsadüf edilir. Məsələn: *kinə*, *embarqo*, *büro*, *müsyö*, *məye*, *mövqe*. Azərbaycan dilində /e/ fonemi ilə bitən yalnız bir neçə alınma olmayan söz vardır: *ye-*, *de-*.

- Anlautda /ğ/ foneminin işlənməsinə də məhdudiyyət qoyulur. Bu qayda alınma sözlərə də şamil edilir. Lakin yazılı ədəbi abidlərdə ərəb və fars mənşəli sözlərdə anlautda /ğ/ fonemi işlənmişdir. Bunu klassik Azərbaycan şeirində, xüsusilə Füzulinin əsərlərində daha çox müşahidə etmək olar. Məsələn:

Səbə, əğyardan pünhan, ğəməm dildarə izhar et!

Xəbərsiz yarıma, hali-xərabimdən xəbərdar et!

- Əsl Azərbaycan sözlərində anlautda /r/ fonemi işlənmir. Anlautda ona yalnız alınma sözlərdə rast gəlmək olar: *rabitə*, *rəqib*, *radio*.

- Əsl Azərbaycan sözlərində heç bir mövqedə /j/ (j) fonemi işlənmir. Strukturunda bu fonemin olduğu bütün sözlər başqa dillərdən, başlıca olaraq hind-Avropa dillərindən alınmadır. Məsələn: *jalə*, *major*, *jurnal*, *qaraj*.

- Əsl Azərbaycan sözlərinin anlautu, inlautu və auslautunda (bəzi dialekt sözləri [məsələn, *qıf*] istisna edilməklə) /f/ fonemi işlənmir. /f/ tərkibli bütün sözlər Azərbaycan dilinə başqa dillərdən alınmışdır: *fikir, xilaf, iflas, dəftər, telefon, fabrik*.

b. Kombinator qaydalar

Nitq axınında fonemlər bir-birinə təsir edərək, müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. Bu dəyişikliklər kombinator dəyişikliklərdir və assimilyasiya və dissimilyasiya ilə təqdim olunur. Assimilyativ və dissimilyativ əsasda baş verə bilən epenteza, diereza, haplologiya və metateza kimi fonetik hadisələr ənənəvi olaraq kombinator dəyişikliklərə aid edilir. Kombinator qaydalar belə dəyişiklikləri nizamlayan qaydalardır. Onlardan Azərbaycan dili üçün xarakterik olanlar aşağıdakılardır:

I. Əsl Azərbaycan sözlərində heç bir mövqedə sait yığınınə – **hiatusa** yol verilmir. Alınma sözlərdə hiatus epentetik samitlə aradan qaldırılır. Epentetik samit kimi /j/, /w/ və /*/ (*glottal stop*) fonemlərindən istifadə olunur. Məsələn: *ailə* [a^jilə], *ianə* [i^janə], *mail* [ma^jil], *bais* [ba^jis], *sual* [su^jal], *keçua* [kehu^wa], *saat* [sa^{*}at].

Danışıq dilində eyni saitlərdən ibarət olan hiatus bəzən farınqal /h/ samiti ilə və ya bir uzun saitlə əvəz edilməklə aradan qaldırılır. Məsələn: *saat* [sa^hat] və ya [sāt].

II. Əsl Azərbaycan sözlərində bir heca çərçivəsində samit yığınınə – **klasterə** də məhdudiyyət qoyulur. Bu qaydaya uyğun olmayan alınma sözlər Azərbaycan dilində müəyyən dəyişikliyə məruz qalır:

- Sözüün ilk hecasının iki samitdən ibarət klasteri onun əvvəlinə artırılan protetik saitlə və ya onun daxilinə artırılan epentetik saitlə aradan qaldırılır. Bununla hecanın sərhədi dəyişir və klaster iki hecaya parçalanır: *Rza* – [r-za], *stul* – [s-tul], *qrup* – [q^u-rup], *dram* – [d^l-ram], *blank* – [b^l-lank], *klub* – [k^u-lub]. Lakin epentetik və ya onun bir növü olan protetik saitin artırılması bəzən fakultativ xarakter daşıyır. Bu hal onunla bağlıdır ki, klasterin samitlərindən biri həmişə ya sibilyant, ya da sonant olur. Klaster eyni zamanda sibilyant və sonant samitdən ibarət ola bilər. Bu zaman sibilyant birinci, sonant isə ikinci samit kimi çıxış edir: *slayd*, *slavyan*, *şlüz*. Sibilyant və sonant samitlər klasterin asan tələffüzünə imkan verir. Sözüün son hecasının iki samitin kombinasiyası ilə bitən klasteri bu samitlərin artikulyasiya xarakteristikasından asılı olur. Samitlərdən birincisi sibilyant və ya sonant, ikincisi isə kardırsa, o halda klasterə epentetik sait əlavə edilməsinə ehtiyac olmur: *nərd*, *dərd*, *fənd*, *qəlb*, *məst*, *dəst*, *şəst*, *lift*. Mənşəcə əsl Azərbaycan sözləri olan *üst*, *alt*, *dörd*, *türk*, *bərk* kimi sözlərin strukturunda klasterin mümkünlüyünü də, görünür, bununla izah etmək olar. Eyni fikri samitlərdən birincisinin sonant, ikincisinin isə sibilyant olduğu klasterlər haqqında da demək olar: *fars*, *Mars*, *marş*, *turş*, *irs*, *ərş*. Birinci samitin sonant və ya sibilyant olmasından asılı olmayaraq, ikinci samiti sonant olan klasterlərə epentetik sait əlavə olunur. Müt. et: *sədr* [səd^r], *səbr* [səb^r], *oktyabr* [okt^jyab^r], *tövr* [töv^ür], *əsr* [əs^r], *qəsr* [qəs^r], *elm* [elⁱm], *zülüm* [zül^üm], *hökm* [hök^üm].

F.Cəlilov Azərbaycan dilində *üst*, *alt*, *dörd*, *türk*, *qart* kimi sözlərdə klasteri sonrakı hadisə hesab edir və onların morfem qovuşuğunda yarandığını bildirir

[Cəlilov 1986, 46]. Başqa sözlə, o, bunu sırf morfonoloji hadisə kimi qiymətləndirir. Zənnimizcə, bu sözlər diaxronik baxımdan da kök sözlərdir və onların strukturundakı klasterlər fonologiya çərçivəsində xarakterizə edilə bilər. Yuxarıda sözün sonunda klasterin hansı hallarda mümkün olduğu artıq qeyd edilmişdir. Bundan başqa, dillərdə ilkin saylar, bir qayda olaraq, onların özünə məxsus olur. Ona görə də ən azı *dörd* sayının morfem qovuşuğunda yarandığı inandırıcı görünür.

- Alınma söz / heca labio-dental kar novlu küylü /f/ samiti və onun cingiltili /v/ qarşılığının kombinasiyasından ibarət klasterlə bitirsə, çingiltili samit kar samitin təsiri ilə assimilyasiyaya uğrayır və beləliklə, kar samit kəmiyyətə daha uzun tələffüz edilir: *əfv* [əff].

- Son hecası geminat samitli klasterlə bitən sözlərdə geminatlardan biri dierezaya məruz qalır, lakin digəri kəmiyyətə daha uzun tələffüz edilir: *şəkk*, *həkk*, *haqq*, *hürr*, *sirr*.

Əsl Azərbaycan sözlərinin birinci və sonuncu hecasının strukturunda üç samitdən ibarət klasterə də yol verilmir. Tərkibində belə klasterlər olan bütün sözlər başqa dillərdən alınmışdır.

Alınma sözlərdə ilk heca üç samitdən ibarət klasterlə aşağıdakı hallarda başlaya bilər:

- Klasterin birinci samiti sibilyant, üçüncü samiti isə sonant olduqca. Belə klasterlərdə ikinci samit həmişə kar samit olur: *strategiya*, *sprint*, *şpris*.

Alınma sözlərin sonuncu hecasında klaster aşağıdakı hallarda üç samitdən ibarət ola bilər:

- Klasterin birinci samiti sonant, ikinci samiti sibilyant olduqda: *verst*. Bu zaman sonuncu samit kar olur.

- Qalan hallarda klaster epentetik saitlə aradan qaldırılır: *filtr* [filt'r], *spektr* [spekt'r].

- **İnlautda** samit yığımına həm əsl Azərbaycan sözlərində, həm də alınma sözlərdə yol verilir, çünki bu zaman samitlər əsasən ayrı-ayrı hecalara aid olur.

İnlautda sait və samitlərin birləşməsinə də müəyyən məhdudiyyətlər qoyulur:

- Əsl Azərbaycan sözlərində bu mövqedə VC hecasında /q/ samiti işləmə bilməz. Bu qayda yalnız başqa dillərdən alınmış sözlərdə pozulur. Məsələn: *iqlim*, *iqbal*, *iqrar*.

- CV hecasında anlautda samit /x/ olarsa, onun postpozisiyasında sait /ö/ ola bilməz. Bu qayda da alınma sözlərdə pozulur. Məsələn: *xörək*.

4. Allofonik qaydalar

Allofonik qaydalar həm əsl Azərbaycan sözlərini, həm də alınmaları əhatə edir:

- Hecanın sonunda və sözün auslautunda cingiltili samitlər kar allofonları ilə əvəz edilir: *yaddaş* [jatdaʃ], *kitab* [kitap], *imdad* [imdat], *nərgiz* [nərgis].

- Hecanın sonunda və sözün auslautunda iki kipləşən samit yanaşı gəldikdə onlardan birincisi novlu allofonu ilə əvəz edilir: *vicdan* /viʒdan/, *səcdə* /səʒdə/.

- Auslautda /q/ fonemi /ğ/ allofonu ilə, /k/ fonemi /j/ allofonu ilə, /ž/ fonemi /h/ allofonu ilə əvəz edilir: *oraq* [orağ], *soraq* [sorağ], *çörək* [hörəj], *inək* [inəj], *qaraj* [qaraħ].

- Sözdə məna dəyişikliyi yarana bilən hallarda samit əsas variantda işlənir. Müq. et: *addım* /addım/ – *atdım*. Lakin bu qaydaya heç də həmişə əməl edilmir.

Morfonotaktik qaydalar

Morfonotaktik qaydalar morfemlərin sərhədinə aid edilən qaydalardır. Onlar fonemlərin həm mövqeyi, həm də kombinator xüsusiyyətləri ilə bağlı olur:

- Morfemlərin sərhədində iki kipləşən samitin yanaşı işlənməsinə məhdudiyyət qoyulur. Belə hallarda onlardan birincisi novlu allofonu ilə əvəzlənir: *açdı* – /aşdı/, *qaçdı* – /qaşdı/.

- Auslautunda kar samit olan morfemlə sait anlautlu morfemin qovuşuğunda intervokal mövqedə kar samitin işlənməsinə yol verilmir. Buna görə də o, cingiltili allofonu ilə əvəzlənir: *unut* + *-ur* → *unudur*, *qayıt* + *-ır* → *qayıdır*, *bulut* + *-un* → *buludun*.

- Son hecası sonor və novlu-cingiltili /j/, /n/, /l/, /r/, /s/ və /z/ samitlərindən biri və dar saitdən ibarət CV və CVC strukturlu ikihecalı isimlərə mənsubiyyət şəkilçisi artırıldıqda birinci morfemin son hecasının saitinin saxlanmasına yol verilmir. Belə hallarda həmin sait dierezaya uğrayır: *boyun* + *-un* → *boynun*, *bağır* + *-mız* → *bağrımız*.

- Son hecası eyni tipli fonemlərdən ibarət olan V-CVC və CV-CVC strukturlu ikihecalı morfemlərə V və VC strukturlu affiks artırıldıqda birinci morfemin son hecasının saitinin saxlanmasına yol verilmir. Bu səbəbdən həmin sait dierezaya məruz qalır: *burun* + *-u* → *burnu*, *ağız* + *-un* → *ağzın*, *oğul* + *-un* → *oğlun*.

-ır⁴ affiksli təsirli feillərə *-ıl⁴* affiksi artırılması ilə yaranan morfeim qovuşuğunda da birinci affiksin dar saitinin saxlanmasına məhdudiyyət qoyulduğundan o, dierezaya uğrayır: *sovur* + *-ul* → *sovrul*, *çevir* + *-il* → *çevril*.

Bu, əlbəttə, fontaktik və morfonotaktik qaydaların tam siyahısı deyildir. Ərəb dilindən alınmış *fiqh*, *sidq*, *məhv*, *səhv*, alman mənşəli *Şmidt*, *Humboldt*, rus dilindən alınmış *takt* kimi sözlərin sonundakı klasterlərin eksperimental şəkildə öyrənilməsi bu siyahıya dəyişikliklər gətirə bilər.

Qeyd olunmuş hallar aşağıdakı ilkin ümumi **nəticələrə** gəlməyə əsas verir:

- Azərbaycan dilində sözün (morfemin) fonoloji strukturuna qoyulmuş məhdudiyyətlər əsasən sözün (morfemin, hecanın) əvvəli və sonu ilə bağlıdır. Bu, həm də fonemin müəyyən mövqedə işləmə bilmək / bilməmək və kombinator imkanlarından asılıdır.

- Əsl Azərbaycan sözlərində sözün (morfemin) əvvəlində hiatus və klasterə məhdudiyyət qoyulduğundan belə strukturlu alınma sözlərdə hiatus və klaster epenteza və diereza ilə aradan qaldırılır.

- Alınma sözlərdə klaster onun strukturunda sonant, /s/ sibilyantı və ya labio-dental kar novlu küylü /f/ samiti olduğu hallarda saxlanır. Lakin klasterdə həmin fonemlər ixtiyari şəkildə birləşə bilmir.

- Klaster alınma sözün əvvəlində protetik, yaxud epentetik saitle, sonunda isə yalnız epentetik saitle aradan qaldırıla bilər.

- Sözün (morfemin, hecanın) strukturunda samitlərin öz allofonları ilə çıxış etməsi həmin samitlərin kombinator imkanlarından və bu və ya digər mövqedə işləmə bilməmək xüsusiyyətindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov 1984 – Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984.
2. Cəlilov 1985 – Cəlilov F. Azərbaycan dili morfonologiyasından öçerklər. Bakı, 1985.
3. Cəlilov 1986 – Cəlilov F. Türk dillərinin fonotaktikasi // Kontrastiv fonetika. Bakı, 1986, s.45–50.
4. Cəlilov 1988 – Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.
5. Касевич 1986 – Касевич В.Б. Морфонология. Ленинград, Изд. Ленинградского университета, 1986.
6. Рахманов 1988 – Рахманов, Дж.А. Статистико-дистрибутивный анализ азербайджанского языка (на уровне графем и фонем). Дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 1988.
7. СИИЯРС 1989 – Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Реконструкция на отдельных уровнях языковой структуры. М.: Наука, 1989.

H.M.Zərbəliyev

Azərbaycan dilinin bəzi fonotaktik və morfonotaktik xüsusiyyətləri XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin əsas fonotaktik və morfonotaktik xüsusiyyətlərinin araşdırıldığı bu məqalədə hecanın növləri və strukturu, fonemlərin mövqe və kombinator qaydaları, allofonik qaydalar, fonemlərin bu və ya digər mövqedə və birləşmədə işlənməsinə, sözün (morfemin) strukturunda sait yığınınə (hiatus) və hecanın, xüsusilə sözün (morfemin) ilk və son hecasının strukturunda samit yığınınə (klaster) qoyulan məhdudiyyətlərin səbəb olduğu fonotaktik və morfonotaktik səviyyəli fonetik hadisələr (epenteza, diereza) və bu hadisələrin heca, morfem və sözün strukturunda yaratdığı dəyişikliklər müəyyənləşdirilir.

Müəyyən edilir ki, Azərbaycan dilində sözün (morfemin) fonoloji strukturuna qoyulan məhdudiyyətlər əsasən sözün (morfemin, hecanın) anlautu və auslautu ilə, bu və ya digər fonemin müəyyən mövqedə işləmə bilmək / bilməmək, həmçinin fonemlərin kombinator imkanları ilə bağlıdır.

X.M.Зарбалиев

**Некоторые фонотактические и морфотактические особенности
азербайджанского языка**

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье, рассматривающей основные фонотактические и морфотактические особенности азербайджанского языка, выявляются структурные типы слога, позиционные и комбинаторные правила фонем, аллофонические правила, фонетические явления фонотактического и морфотактического уровней (эпентеза, диереза), вызванные ограничениями, накладываемыми на употребление фонем в той или иной позиции и комбинации, на стечение гласных (хиатус) в структуре слова и согласных (кластер) в структуре слога, особенно в начальном и конечном слогах слова (морфемы), а также изменения, происходящие в структуре слога, морфемы и слова вследствие этих явлений. Устанавливается, что ограничения, накладываемые на фонологическую структуру слова (морфемы), связаны в основном с анлаутом и ауслаутом слова (морфемы), способностью / не способностью той или иной фонемы употребляться в определенной позиции, а также комбинаторными возможностями фонем.

Habib Zarbaliyev

**Some Phonotactic and Morphonotactic
Features of the Azerbaijani Language**

SUMMARY

The article deals with the main phonotactic and morphonotactic features of the Azerbaijani language. Here is revealed the structural types of syllable, positional and combinatorial rules of the phonemes, allophonic rules in the Azerbaijani language, and explored such phonetic phenomena of the phonotactic and morphonotactic levels as epenthesis and dieresis, caused by the restrictions imposed on the use of phonemes in one or another position and combination, on the vowel combination (hiatus) in the structure of the word and consonant combination (cluster) in the structure of syllable, especially in the initial and final syllable(s) of the word (or morphemes), as well as changes occurring in the structure of the syllable, morpheme, and word as a result of these phenomena. It is established that the restrictions imposed on the phonological structure of the word (morpheme) mainly depend on the anlaut and auslaut of the word (morpheme), the ability/inability of a particular phoneme to be used in a certain position, as well as the combinatorial possibilities of phonemes.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: professor İlham Tahirov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**